

АНТРОПОЛОГИЯ ТАРИХЫ МЕН ТЕОРИЯСЫ

Транзакционализм

Тақырыпты оқудың мақсаты – мәдени антропологиядағы транзакционалистік және процессуалдық әдістерге салыстырмалы талдау беру.

Транзакционализмнің ең көрнекті тұлғасы ретінде осы уақытқа дейін белгілі болып келген норвег ғалымы Фредрик Барт. Ол Кембриджде білім алған және Норвегияда, АҚШ-та Бостондағы Эмори университетінде дәріс берген. Бартқа функционалистік мектеп зор ықпал еткені күмәнсіз. Әсіресе оның ұстазы Майер Фортс оған көп әсер еткен еді. Бірақ өзінің ерте жазбаларында ол 1950 жылдардағы британиялық антропологиядағы әлеуметтік құрылым үлгілерінде шектен тыс үйлесімділік бар деп санады. Ол Пәкістан, Норвегия, Судан, Бали және Папуа Жаңа Гвинея сияқты түрлі елдерде далалық зерттеулер жүргізу нәтижесінде жаңа зерттеу әдісін ойлап шығарды. Осы зерттеу әдісі әлеуметтік іс-әрекеттің рөлін, жеке тұлғалардың өзара келісімінің бағасын, зат алмасу және шешім қабылдау нәтижесінде әлеуметтік құндылықтарды қалыптастыру тақырыптарын зерттеудің маңыздылығын арттырды.

Антропологиядағы тамыры

Боастың дәстүрі аясында әлеуметтік және мәдени өзгерістер тақырыбы біраз сынға ұшырап, функционалдық талдауға түсті. Мысалы, Крёбер еуропалық әйелдердің сән әлемі тұрақтылық пен тұрақсыздық кезеңдерінен өтеді деді. 1789–1935 жылдар аралығын қамтитын сегіз жылдағы белдемшенің ұзындығы мен кеңдігіне және белдің жуандығы мен қалыңдығының өзгеруіне байланысты жасалған статистикалық зерттеу арқылы ол сән әлемінің тұрақтылығы әлеуметтік-саяси тұрақтылықпен тікелей байланысты деген қорытындыға келді. Ал сән әлеміндегі тұрақсыздық революция мен дүниежүзілік соғыс сияқты себептерден туындаған мазасыз әрі ауыр кезеңдерге сәйкес келеді.

Фирттің көзқарасында «әлеуметтік құрылымға» (адамдардың қоғамда алатын статусына қарай беделге ие болуына) қарағанда «әлеуметтік ұйымдасушылыққа» (социологиялық тұрғыдан алғанда бұл көзқараста адамдардың атқаратын рөлі маңызды) көп мән беріледі.

Роберт Редфилдтің Мексикадағы Тепостлан ауылындағы далалық зерттеулерін қайта қарап шыққан америкалық антрополог Оскар Льюис те осы бағыттағы зерттеулердің негізін қалаушылардың бірі болды. Редфилд боастық, функционалистік, эволюционистік, неміс әлеуметтанулық мектептерін араластыра отырып, әлеуметтік мінез-құлықты басқаратын нормативті қағидаларды анықтауды мақсат етті. Льюис болса, мінез-құлықтың өзіне мән берді, яғни бұл Редфилдтің көзқарасын мүлдем жоққа шығару дегенді білдірер еді. Редфилдтің Тепостланды сипаттаған қиялдағы мінсіз келбеті бойынша ондағы халық тыныш, қолайлы жағдайда табиғатпен мүлтіксіз үйлесімділікте өмір сүреді. Льюис болса, ол ауылды келіспеушіліктерге толы, адамдардың бір-біріне деген жек көрушілігі басым, ішімдікке салынған және халқының төбелеске жаны құмар деп сипаттады. Бұл екі бөлек этнографтың сипаттауындағы ауыл аса көп әлеуметтік өзгерістерді бастан кешірмеген.

Классикалық функционалистерге әдетте монографияны «мәдени байланыс» немесе «әлеуметтік өзгеріс» тақырыбындағы тараушамен, тараумен немесе бірнеше тарау тобымен аяқтау тән еді. Әдетте бұл екеуі бірдей мағынаны береді Алайда ғалымдар тарапынан уақыт өте әлеуметтік өзгеріс қалыпты жағдай ретінде қабылданатын болғандықтан және әлеуметтік динамика өз алдына жеке зерттеу нысаны ретінде қабылдана бастағандықтан, енді осы динамиканы біртүзбекті және құбылмалы өзгеріс тұрғысынан зерттейтін көзқарастар пайда болды.

Сваттықтардың билік жүйесін зерттей келе Барт билеушілердің мансабы оларға қызмет етушілердің адалдығына және жиі-жиі болып тұратын келіспеушіліктер мен жаңа коалицияларға тікелей тәуелді екеніне көзі жетті. Кейін ол осы идеяларын өзінің «Әлеуметтік ұйымдасудың үлгілері» деп аталатын кішігірім монографиясында және атақты көп томдығы «Этникалық топтар және шекаралар» атты кітабының кіріспесінде таратып жазды. Барт өзін бірізді ойшыл ретінде көрсетті. Өйткені оның соңғы еңбектері мен шәкірттерінің жұмыстары оның жұмыстарымен үндес. Барттың ұсынған үлгісі әсіресе этнос пен ұлтты зерттеуде аса құнды болды. Өйткені онда жеке тұлғаның болмысы қоғамның талабына сай болатындығы анық көрінді. Кейінгі этнографтар сваттар жайлы баяндалған этнографиялық ізденістерді сыни тұрғыда талдап жазғанымен, оның талдау әдісі барлық сын-пікірлерге төтеп бере алды.

Кітап: Антропология тарихы мен теориясы
Тарау: 2. Негізгі мектептері және бағыттары
Дәріс: 12. Транзакционализм

Транзакционализм басқа ғалымдар арқылы жалғасын тапты. Оның ішінде: чех-британдық африкатанушы Ладислав Холи, британдық-америкалық меланезиятанушы Эндрю Стратерн, голландтық Жерорта теңізі төңірегін зерттеуші Джереми Бусевейн, америкалық оңтүстік Азияны зерттеуші Ф.Д. Бейли және австралиялық оңтүстік Азияны зерттеуші Брюс Капфирерлер бар. Әлгілердің әрқайсысы осы парадигманың дамуына өз үлесін қосты. Мысалы, Холи халықтық үлгі, нормативті қағидалар және жеке дүниетаным қалыптастыру арасындағы байланысқа өте мән берді. Соңғы кітабында ол өзінің шыққан жері Богемиядағы ұлттық бірегейлік мәселесіне мән берді. Өйткені ол жер коммунистік Чехословакиядан жаңа Чех республикасына айналу процесінен өткен еді. Сонымен бірге Холи Бордоның постструктуралистік метебінен де біраз нәрселер алды. Онда транзакционалистік және процессуалдық әдістер қатар жүреді. Шындығында, осы көзқарастардың барлығының бірлесіп, бір-біріне кіріктіріліп кетуі ойға қонымды. Бірақ әр көзқарас өкілдері өздерінің тарихи, схоластикалық, ұлттық, әдеби бірегейлік сияқты танымдарына байланысты өздерінің көзқарастарын басқаларынан өзгешелеу көретін еді. Осыған байланысты транзакционализм жеке «мектепке» айналмады. Бірақ басқа көзқарастармен бірлікте қолдануға болатын мықты талдау құралы ретінде қалды. Қазіргі антропологтар арасында осы көзқарасты барынша қорғаштап, жақтайтын қызуқанды қолдаушылары да және осы бағытта үнсіз ғана өз зерттеуін жүргізушілер де кездеседі.

Манчестер мектебі

Манчестер мектебі алдымен Оксфордта тәлім алып, кейін Манчестерде, Роуд-Ливингстоун институтында және солтүстік Родезияда қызмет еткен ғалымдардың тығыз байланысы нәтижесінде қалыптасты. Манчестер мектебінің ең дәуірлеген тұсы 1950–1970 жылдар аралығына тиесілі. Алайда кей ғалымдар Манчестер мектебінің ең танымал кезеңін Макс Глакманның 1939 жылы Роуд-Ливингстоунға келуімен байланыстырады. Манчестердегі 1988 жылдан бері жұмыс атқаратын антропология бөлімінің жыл сайынғы өткізілетін жиынының есебі бойынша Манчестердегі қазіргі антропология эклектикаға жақынырақ. Бірақ кезінде «Манчестерлік антропология» сөзі белгілі бір топты немесе белгілі бір адамдар қатарын білдіретін еді. Бір кездері ол Глакманның сүйікті футбол командасы Манчестер Юнайтед тобы мағынасында да қолданылған болатын.

Манчестердің атағы кеңге жайылған отарлық саясат кезеңіндегі ғалымдары қатарына: Д.А. Барнс, А.Л. Эпстейн, Скарлет Эпстейн, Элизабет Колсон, Клайд Митчелл, Годфри Уилсон және Моника Уилсондар жатады. Соңғы буындағы өкілдеріне: Ричард Уэрбнер, Джон Комарофф және Жан Комароффтар жатады. Олардың әрқайсысы осы бағытта өзіндік қолтаңбасын қалдырды және зерттеу тәсілдерінде әрқайсысының өз ерекшеліктері болды. Мысалы, Митчелл және А.Л. Эпстейн (кейбір еңбектерінде) «тор бойынша талдауды» дұрыс санады. Ол талдау бойынша жеке тұлғалар бір-бірімен қалайша әлеуметтік-экономикалық байланысқа түсетіні айтылады және сол байланыстар торды түзетін түзу сызықтар секілді көрсетіледі. Бұл әдіс Барттың әдісімен өте ұқсас. Алайда Макс Глакман мен Виктор Тёрнер басқа ғалымдарға қарағанда бір қадам алда тұрады. Өйткені екеуі Манчестер мектебіне тән ерекше белгілерді қалыптастырған тұлғалар ретінде белгілі. Глакман оңтүстік Африкадан шыққан антропология мен заң саласының маманы еді. Ол бірнеше орталық және оңтүстік африкалық мекендерде далалық зерттеулер жүргізді. Атап айтқанда, Баротс, Тонга, Ламба және зулулықтар арасында болды. Ол «тайпалық» және «қалалық» өмірдің арасындағы байланыс пен әлеуметтік өзгеріске аса мән берді. Бірақ ол Малиновскийдің әлеуметтік өзгеріс мәдени қарым-қатынастарға байланысты деген түсінігіне түбегейлі қарсы болды. Оның орнына ол африкалық қоғамдағы кешенді өзгертуші күштерді іздеп табуға тырысты. Сонымен бірге африкалық қоғамдар тұрақты деп келетін функционалистік тұжырымға да қарсы болды.

Ғалым «Африкадағы салт-дәстүр» және дау-жанжал және «Тайпалық қоғамдағы саясат, заң және ғұрып» сияқты еңбектерінде және басқа этнографиялық ізденістерінде тұрақтылық пен өзгеріс байланысы, мемлекеттігі жоқ қоғамдардағы тәртіпті орнықтыру жолдары, тәртіпті орнатудағы дау-жанжалдың орны деген тақырыптарды қозғады. Осы аталғандардың ішіндегі ең соңғысына ол әртүрлі еңбектерінде әртүрлі пікір жазып жүрді. Бірақ оның «Салт-дәстүр

Кітап: Антропология тарихы мен теориясы

Тарау: 2. Негізгі мектептері және бағыттары

Дәріс: 12. Транзакционализм

және дау-жанжал» мақаласындағы классикалық мәлімдемесі бойынша, адалдықтан аттап өтуге мүмкіндік беретін жағдайлар әлеуметтік тәртіпті нығайтады, әлеуметтік ынтымақтастық дау-жанжалдың нәтижесінде қалыптасады және тіпті «жалпы жүйенің жұмыс істеуі үшін оның құрамындағы кішірек жүйелердің ішінде дау-жанжалдар болып тұруы қажет». Глакманның байырғы африкалық заңдарға, соның ішінде дау-жанжалдардың шешілу жолдарына деген қызығушылығы, әлеуметтік антропологияға «тереңдетілген кейс әдісі» деп аталатын жаңа әдіснамалық зерттеу құралын алып келді.

Бәлкім, Глакманның дау-жанжалға қатысты теориясынан бөлек оның харизмалық жетекшілігі Манчестердегі антропологиядағы ізденістің артуына және антропологиядағы негізгі зерттеу сұрақтарына қатысты ортақ пікірдің қалыптасуына ықпал еткен болуы да мүмкін. Оның үстіне олардың қарсыластарының бұл мектепте сөз сөйлеуге батылы бара бермейтін. Өйткені Глакман мен оны жақтаушылар басқа парадигманы ұстанатындардың тас-талқанын шығарып, үлкен сынға алар еді. Бұл жағдай тіпті Глакман дүниеден өткен соң да сақталды. Өйткені осында сөз сөйлеуге келген ғалымдардың идеялары әдетте жоққа шығарылып, олардың қағаздары қоқысқа арналған шелекке лақтырылатын жағдайлар жиі болып тұратын.

Тёрнер – Шотландиядан шыққан, Англияда, Орталық Африкада және 1964 жылдан бастап АҚШ-та еңбек еткен ғалым. Оның соңғы еңбектерінде Мексика, Бразилия, Ирландиядағы зиярат ету дәстүрлері жазылған. Бірақ ол қазір Замбия деп аталатын, ол кездері Ндембу деген атпен белгілі болған халықтың рәміздері мен ғұрыптарын зерттеу арқылы кең танымалдыққа ие болды. Тёрнердің Африка қоғамындағы бөлінушілік және жалғастық атты жұмысы «Манчестер мектебі идеяларының, бағдарларының, эмпирикалық сұрақтарының негізгі бағытын түсіндіретін ең негізгі жәдігер» деп аталды. Ол «әлеуметтік драма» айналасында өрбиді және дағдарысқа дейінгі және дағдарыстан кейінгі кезеңдерді сипаттайды. Бұл түсініктерді ол Арнольд ван Геннептің «Келесі сатыға өту ғұрыптарын» зерттеуге арналған жұмысынан алды. Тёрнер Ндембу ғұрыптарын зерттеуде осы түсініктерге қайта-қайта оралып отырды. Кейін зиярат ету тақырыбында жазылған еңбектерінде де осы түсініктерге жүгінді. Басқалар әлеуметтік драма тақырыбын одан әрі жетілдіре түсті. Бірақ Тёрнердің еңбектері «әлеуметтік драма» әдісімен зерттеудің негізін қалаған еңбектер ретінде классикалық туындылар қатарына жатады. Ол әлеуметтік іс-әрекеттер, қағида мен мінез-құлық арасындағы өзгешелік, әлеуметтік нормалардағы қарама-қайшылықтар, келіспеушіліктердің анатомиясы, келіссөз жүргізудің жолдары сияқты тақырыптарды зерттеуді қолға алды.

Ғұрып барысында қатысушылар ламиналды сатыдан өтеді. Тёрнер бұл сатыдан өту барысын коммунитас деп атады. Коммунитас дегеніміз – «әлеуметтік құрылымның» «құрылымсыз» бөлігі. Онда жеке тұлғалардың шендері немесе шенді білдіретін рәміздері керісінше берілген. Құрылымдық тұрғыда қоғамның бұл бөлігін елестеткенде, оны бір нәрсе деп немесе сол нәрсе емес деп елестете алады.

Тёрнер мен Глакманның зерттеуінде сан түрлі тақырыптарға қызығушылық білдіруі Манчестер мектебінде жаңа зерттеулердің жүргізілуіне себеп болды. Екеуі бір институттан шығып, негізінен Орталық Африканы зерттеуге ден қою арқылы ортақ теориялық тұжырымды ұстанды, осылайша британдық антропологияға қолдау керек болған кезде жақсы жетекшілік жасай алды. Глакман өзіне дейінгі функционализмді басшылыққа алса, Тёрнер мәдениеттің символдық жағын зерттеудегі жүйелі байланыстарда структуралистік әдіске сүйенді. Бұл мектепте тіпті марксизм де болды. Глакман мен басқалар коммунистік көзқарасты қолдады деген дәлелсіз болжамдардан басқа, нақты марксистік идеялар да байқалды. Питер Уорслидің, Фортестің Ганадағы талленсиліктер ішіндегі шежірелік ұйымдастырушылықты зерттеуін қайта талдауында үлкендердің жердің өнім беру күшін бақылауына аса көп мән беретінін анықтаған. Ал Фортестің функционалистік этнографиясы бойынша ол шежірелік жалғастықты өмірден өткен ата-бабалар тізбегінің жай ғана жалғастығы деп қарастырды.

Болашаққа терең үңілмей-ақ біз оны үш түрлі түсті жіптен тоқылған тоқымаға ұқсатып көз алдымызға келтіре аламыз: қара түсті жіп – сиқыр, қызыл түсті жіп – дін, ақ түсті жіп – ғылым. «Егер де біз ой тоқымасын әу бастан көре алатын болғанымызда, бетінде білінер білінбес қана діннің қызыл түсті жібі өтіп жатқанын, шахмат ретімен кезектескен ақ пен қара түсті, шынайы және жалған түсініктерден тұратын құрақты көрер едік. Бірақ сіз тоқыманы зерделеуді әрі қарай жалғастырсаңыз, ақ пен қара түс шахмат ретімен кезектесіп жатқанына қарамастан,

оның бетінде дін ең көп тоқылған қою қызыл түстің тұсында ақырындап ақ түстің көбірек көріне бастағанын байқайсыз. Ақ түс көбірек болған сайын тоқыма ағара түседі».

Бұл жердегі ең қызықтысы Фрээр мәдениеттің бір түріне артықшылық бере отырып, оны әрі алғашқы әрі ең өркениетті мәдениеттерге тән етіп көрсетеді. Релятивистік тұрғыдан алғанда сиқыр алғашқы қауымдарда қолданбалы ғылым немесе технология ретінде қабылданады. Фрээр болса мұнда дінді алғашқы ғылымнан дамыған деп санайды және қазіргі ғылымда сиқыр да, дін де бар деп біледі. Бұл түсінік өздерін «жаратылыстану ғалымдарымыз» деп атайтын фундаменталист христиандар мен өздерін дарвинизмнің «жалған доктринасына» көзсіз сенушілер деп білетін америкалық антропологтар арасындағы пікірталас тұрғысынан алғанда қызық болып шығады. Екі жақ та өздерін «ғалымдармыз» деп санайды және екеуі де Фрээрдің шынайы ғылым деп сенген ғылымымен айналысамыз деген сенімде болды.

Туыстық болсын, дін болсын, не басқа мәселемен айналысқан кез келген біртүзбекті эволюционист «антропология – бүгін мен кешегі күнді байланыстыратын ғылым» деп есептеді. Олар кез келген нәрсенің бастамасын іздеді және оны өздерінің «тұрпайы» замандастарынан тапты. Алайда олардың әдістемесі тез арада ұмытылды, өйткені келесі буын зерттеушілер адамның шығу тегіне байланысты сұрақты айналып өтті. Анти-эволюционистер диффузия, қоғам қызметі және мәдени айырмашылық сұрақтарымен айналысты. Біз ол мәселелерге кейінірек ораламыз. Қазірше біз эволюциялық ойдың келесі сатысы әмбебап эволюционизмге тоқталамыз. Ол дүниелердің шығу тегі мәселесімен айналыспаса да, үлкен әмбебап тарих сұрағына жауап табуға тырысты.

Антропологиядағы эволюционизм археология мен биология сияқты басқа да пәндердегі эволюционизмге ұқсас. Десе де оның антропологиядағы түрі үш классикалық және түсінікті түрге жіктелінуімен ерекшеленеді: біртүзбекті, әмбебап және көптізбекті. Біртүзбекті эволюционизм барлық нәрсенің шығу тәркіні бір деген ойды қалыпты нәрсе деп қабылдайды, мәдениеттерде заттар бір уақытта бір реттілікпен ойлап шығарылған және олардың барлығы бірдей даму сатысынан өтеді деп қарастырады. Көбіне археологияға тән әмбебап эволюционизм бұған қарағанда күрделірек талдау жасайды, бірақ жеке жағдайларға қарғанда кең, жалпы ауқымдағы дүниелерге мән береді. Көптізбекті эволюционизм тарихи дамудың жеке мәселелеріне мән береді, әсіресе экологиялық факторға ерекше ден қояды. Аталған үшеуінің ішіндегі үшіншісі – дарвиндік эволюция ұғымына ең жақыны.

Бахофен былай деп жазды: «Жалпы алғанда адамзат нәсілі дамуында ешқандай секіріп кету, аяқасты дамып кету болған емес, бәрі де ақырындап, сатылай өзгеріп отырған; ол көптеген сатылардан өтті, ол сатылардың әрқайсысы өзіне дейінгі және өзінен кейінгі сатының төңірегінде қарастырылады». Бұл сатылай дамудың мәлімдемесі эволюциялық антропологиядағы біртүзбекті, біртүзбектіден әмбебап, әмбебаптан көптізбекті көзқарастардың даму кезеңдерін сипаттайды. Алайда, бұл Дарвиннің де, Маркстің де идеяларына қарсы. Мәдени-генезистік теориялардың жалғасын табуы күдік тудырады, бірақ сатылай дамуды қолдайтындар мен революционистер арасындағы пікірталас әлі де жалғаса түсетін секілді.

Тайлордың теориясы бойынша, діннің эволюциялық схемасы «анимизмнен», яғни адамның жаны материалдық әлемнен тәуелсіз өмір сүре алады деген доктринадан тұрады. Ол барлық адамзат қоғамында адам жаны өлімнен соң жоқ болып кетпейді деген сенім бар екенін алға тартты. Жер жүзіндегі адамдар өлілерге құрбандық шалады немесе ағаштарға, ағынға, аруағы болуы мүмкін деп ойлаған дүниелерге табынады. Тайлор ежелгі адамдарға бұл сенім аян түстер арқылы беріледі, ол түстерде адамдарға аруақтар келеді деп сенді. Бірте-бірте адамдар оларға сыйлықтар береді және кейінірек осы сынды аруақтарға, перілерге немесе құдайларға құрбандық шалатын болды. Оның ойынша, фетишизм және тотемизм анимизмнен дамыған. Осы сынды аруақтарға, перілерге немесе құдайларға құрбандық шалатын болды. Оның ойынша, фетишизм және тотемизм анимизмнен дамыған.

Протестанттық түсініктен туындаған парадигма мен қазіргі капитализмнің екеуінің «рухы» бірдей. Сондықтан кальвинистік елдер капиталистік экономиканы дамытуға икемді келеді. Вебер алғашқылардың бірі болып «интерпретация» табиғаты туралы пікірталастар туындауына ықпал етті. Оның осы мәселе бойынша жазған еңбектері күні бүгінге дейін құнды, объективті және себеп-салдарлық түсіндірме беру сапасы жағынан жоғары болып есептеледі. Оның идеяларын антропологтар өз зерттеулерінде қолданды. Әсіресе 1950 жылдары Манчестер

Кітап: Антропология тарихы мен теориясы
Тарау: 2. Негізгі мектептері және бағыттары
Дәріс: 12. Транзакционализм

мектебіндегі зерттеушілер осы идеяларды өз кәделеріне жаратты. Олардың еңбектері осы күнге дейін антропология саласында үлкен ықпалға ие. Транзакционалистер де, интерпретивистер де өз ойларын дамытуда веберлік социологияның тамырынан маңызды элементтерді алады.

Бұл дәстүрдің шығу тегі жоғалып кеткен және оны ешқашан қайта қалпына келтіру мүмкін емес. Алайда сол жоғалып кеткен дәстүрдің мағынасы қазіргі қоғамда көрініс тапқан. Радклифф-Браунның тарихи спекуляциядан қазіргі заманғы туысқандық жіктеу атауларын маңызды деп санайтын осы теориясы бүгінгі күнге дейін кішігірім өзгерістермен әлі де антропологияда қолданыста жүр.